

Les regions orientals d'al-Àndalus abans de la conquesta catalanoaragonesa. Una visió general

Josep Torró*
Universitat de València

Rebut 22 maig 2011 · Acceptat 20 juny 2011

RESUM

Es proposa una síntesi molt esquemàtica dels coneixements actuals sobre la història de les regions orientals d'al-Àndalus, particularment les de Tortosa, València i les illes Balears, abans de ser conquerides per la Corona d'Aragó entre els segles XII i XIII. Després de presentar els registres informatius a l'abast, es descriuen els grans trets de la construcció d'una societat i d'un ordre polític fonamentats en la immigració araboiberber i la creació d'un nou ecosistema agrari. Finalment, es fan algunes observacions sobre la naturalesa del poder legal i les formes d'exercici de l'autoritat.

PARAULES CLAU: al-Àndalus, islam, edat mitjana, historiografia, conquestes

Fer de les terres conquerides a al-Àndalus per la monarquia i l'aristocràcia catalanoaragoneses entre mitjan segle XII i mitjan segle XIII un objecte retrospectiu d'estudi històric no deixa de resultar un exercici dubtós i poc recomanable. En primer lloc, des d'un punt de vista estrictament formal, podem advertir que les grans unitats politicoadministratives d'al-Àndalus no tingueren configuracions geogràfiques coincidents amb les de les entitats territorials sorgides de les conquestes. Parlar, per exemple, d'un «regne musulmà» de València com a precedent o preconfiguració del regne cristià constitueix una deformació greu de la realitat, útil —com totes les alteracions d'aquesta mena— a les elaboracions ideològiques i a l'arrelament de la confusió.¹ Naturalment, tampoc té cap sentit la referència a un «regne musulmà» de Tortosa o de Mallorca, tot i que la condició insular, en el darrer cas, ajuda a crear una falsa impressió de continuïtat. A banda d'això, l'abast territorial de les autoritats exercides pels poders eventualment establerts en aquestes ciutats era difús i enormement variable al llarg del temps, com ho fou també la pròpia conformació d'aquestes autoritats (governadors, emirs, *mulûk*, corporacions de notables). Aquí trobem un contrast molt eloqüent amb la precisió i l'estabilitat dels límits territorials definits després pels conqueridors, que al capdavant actuaven dins la lògica d'un ordre social, com ho era el feudal, profundament «espacialitzat».²

La segona raó és molt més important. Sols es pot assolir una perspectiva racional de la qüestió si es parteix del fet que els espais físics no tenen una història pròpia, independent de les poblacions que els habiten.³ I en el cas que ens ocupa, les conquestes representen, justament, no sols la imposició de l'ordre social dels vencedors, sinó també una substitució de poblacions d'impacte divers segons les zones (la permanència d'andalusins al regne valencià és molt major que a la regió tortosina, i pràcticament nul·la a les Illes), però sempre a gran escala. La implantació del cristianisme i de la llengua catalana (aragonesa o castellana en algunes comarques del nord-oest valencià) se sosté exclusivament en els seus portadors, els colons immigrants des de Catalunya, Aragó i altres regnes del nord. Per contra, la població nativa era homogèniament musulmana i arabòfona. No eren «valencians» ni eren «mallorquins». Formaven part d'un país, d'una civilització que s'havia estès per gran part de la península Ibèrica i que es reconeixia a ella mateixa amb el nom d'al-Àndalus; si d'alguna manera els hem d'anomenar, la més correcta és andalusins.

Per a referir-nos als territoris incorporats a la Corona d'Aragó a punta d'espasa entre els anys 1148 i 1258, el terme més adient, per bé que inexacte, és el de Xarq al-Àndalus. Significa «l'orient d'al-Àndalus» i designava, no sense una certa vaguetat, la regió que s'estenia des de Tortosa fins a Almeria i arribava per l'interior fins a Albarrasí i Conca. Les anomenades «illes orientals d'al-Àndalus» no hi semblen clarament incloses, i Lleida s'identificava, més aviat, amb la «marca superior» (at-Tagr al-Aqlà), de la qual també formava part Tortosa, tot i que la seva posició a l'extrem oriental de la frontera li valgué, de vegades, la

* **Adreça de contacte:** Josep Torró Facultat de Geografia i Història. Universitat de València. Av. Blasco Ibàñez, 28, 7è. 46010 València. Tel. +34 963 864 037. E-mail: josep.torro@uv.es

qualificació de «marca oriental» (aš-Šarqî) o «extrema» (al-Aqsà). La imprecisa extensió del Xarq, doncs, es trobava lluny de coincidir estretament amb els àmbits de les conquestes catalanoaragoneses. D'altra banda, el nom no es corresponia amb cap divisió administrativa concreta, ni tampoc amb cap especificitat social o poblacional explícitament formulada, però els autors àrabs la utilitzaren profusament com un dels grans referents geogràfics d'al-Àndalus. Fet i fet, del que parlem és d'al-Àndalus, d'una part de la seva geografia que participava, essencialment, de les mateixes característiques del conjunt.

Atesa l'extensió i la diversitat dels espais susceptibles de ser tinguts en compte, cal advertir que en aquest paper centrarem la nostra atenció, bàsicament, en les regions centrals del Xarq (Tortosa, València) i les illes orientals.

UNA ULLADA A LES INFORMACIONS

Si al-Àndalus no forma part de la història catalana, ni de la història de la Corona d'Aragó (com tampoc de la d'Espanya, malgrat els poc creïbles intents d'una certa historiografia dels segles XIX i XX i la incomprendible acceptació que encara manté el disbarat terminològic «Espanya musulmana»), és ben lògic que la naturalesa dels registres informatius de què disposem (textos àrabs, dades arqueològiques i numismàtiques), més enllà fins i tot de les esperables dificultats tècniques inherents al seu maneig, hagi resultat fonamentalment «estranya» al medievalisme. A diferència de les societats cristianollatines occidentals, la civilització andalusina no ens ha deixat a penes documents d'arxiu, en gran part com a conseqüència de la destrucció produïda per la conquesta, però també a causa de la pròpia naturalesa de l'Estat musulmà que, malgrat el seu caràcter fortament burocratitzat, no atorgava a la conservació indefinida de documents una importància tan gran com la que tenia, sobretot a l'hora de justificar drets i privilegis, en la societat feudal. Per cenyir-nos al cas que ens ocupa —l'orient d'al-Àndalus—, podem dir que les excepcions són raríssimes i que, tret d'un parell de casos, no es tracta de peces originals, sinó de còpies o traduccions recollides pels conqueridors cristians. Les fonts textuais, naturalment totes escrites en àrab, són de caràcter més aviat literari i no sempre es troben publicades o, menys encara, traduïdes. Tampoc són poques les obres desaparegudes. Recentment, hem pogut assistir a la localització o retrobament de textos que es tenien per perduts, com ara el *Muqtabis* II-1, recull de notícies dels anys 796-847 on es fa esment dels berbers de València i de l'atac del fill de Carlemany a Tortosa, o el *Kitâb Tâ'rih Mayûrqa*, una relació de la conquesta catalana de Mallorca redactada, poc després dels fets, per Ibn 'Amîra, i trobada fa deu anys a la biblioteca d'una *zawîya* a Tindûf.⁴

D'altra banda, els textos àrabs disponibles no tenen res d'homogeni. Un gènere familiar, comparable en certa manera a la cronística o annalística occidental, és el de les grans narracions d'història política, vinculades sovint als

principals poders dinàstics establerts a al-Àndalus (omeies, almoràvits, almohades). El problema és que se centren, sobretot, en les ciutats i regions on residien o tenien forta implantació les autoritats al voltant de les quals s'organitzava aquesta producció literària, bàsicament l'eix vertebrador Sevilla-Còrdova-Toledo-Saragossa, deixant prou de banda la part oriental del país, el Xarq al-Àndalus, sobre la qual a penes aporten informació. Així, la gran sèrie d'annals omeies compilats als diferents volums del *Muqtabis* d'Ibn Hayyân sols ofereix notícies lacòniques i escadusseres, com ara el nomenament de governadors o el pas d'alguna expedició militar. Per als segles XI-XII, l'obra d'aquestes característiques més important amb referència a la regió oriental és, sens dubte, l'anomenat *Bayân al-Mugrib* d'Ibn 'Idârî, composta al voltant de 1312 amb un ampli esmerç de materials més antics, que no ha estat objecte d'una edició general sistemàtica.⁵ Més específiques de la tradició literària arabomusulmana són les nombroses obres geogràfiques, entre les quals cal destacar les d'Ibn Hawqal (segle X), Ahmad ar-Râzî (també del segle X, però coneguda sols a través de traduccions romàniques baixmedievales), al-'Udrî (segle XI), az-Zuhri (segle XII), Yâqût (segles XII-XIII), o la més tardana d'al-Himyarî, que això no obstant fa servir molts textos perduts d'al-Bakrî (segle XI). Tanmateix la descripció més completa i precisa del Xarq al-Àndalus, amb diferència, és l'elaborada per al-Idrîsî al seu *Kitâb Rujâr* (*Llibre de Roger*), compost a mitjan segle XII per encàrrec de Roger II, rei normand de Sicília; i estem parlant sols d'unes poques pàgines.

Un conjunt de textos estretament vinculat a les pràctiques intel·lectuals de les classes educades musulmanes és el format per les antologies historioliteràries i els diccionaris biogràfics d'homes de lletres, molts dels quals juristes (*'ulamâ', fuqahâ'*), que acabarien prestant els seus serveis als poders andalusins en qualitat de secretaris o visirs. Les obres d'aquesta mena més interessants per a la regió oriental són, incomparablement, les fetes per Ibn al-Abbâr, nascut a València el 1199 i autor de la *Hullat as-Siyarâ'* i la *Takmila* (d'aquesta darrera, no n'hi ha una edició general crítica), on els personatges provinents del Xarq al-Àndalus, per una vegada, es troben clarament sobrerrepresentats.⁶ Les informacions fornides per aquests reculls resulten fonamentals per a l'elaboració dels estudis prosopogràfics i genealògics adients per a il·luminar les relacions entre el poder legal i les classes educades urbanes.⁷ Una virtualitat molt estimable, atesa la impossibilitat de fer servir els testimonis epigràfics existents per a confeccionar prosopografies d'una manera semblant a la que permeten, per exemple, les inscripcions romanes, tant per la seva escassetesa com a causa de la seva funció, essencialment funerària en el cas de les làpides.⁸

A banda de les cròniques, obres geogràfiques i diccionaris biobibliogràfics, en els darrers anys ha crescut l'interès per un altre tipus de textos, no gaire coneguts fins fa poc i que, en certa mesura, permeten compensar l'absència de documents d'arxiu. Es tracta dels textos jurídics i, en parti-

cular, dels reculls de consultacions (fàtues) adreçades a doctors de la llei, sia amb motiu de processos sia a petició de demandants o de cadis locals. A través d'aquestes consultacions i dels dictàmens que les acompanyen, s'obri la possibilitat d'accedir a aspectes importants de pràctiques socials que no es troben adequadament documentades a les fonts literàries clàssiques, com ara el funcionament de l'aparell juridicoreligiós, les normes que envolten el matrimoni i l'herència, la realització dels intercanvis i les transaccions, el maneig de la moneda, la gestió dels béns amortitzats (*habus/os*), disputes sobre irrigació i aigües, contractes agraris, lloguers de serveis, problemes de policia urbana, negociació de préstecs, etc. El recull bàsic, sens dubte, és l'elaborat al segle xv pel jurista magrebí al-Wanšarīsī, autor d'una monumental col·lecció de fàtues resoltes per muftis d'al-Àndalus i del Magrib des del segle ix. El problema, novament, és el de la migradíssima representació que hi tenen els juristes del Xarq al-Àndalus.⁹

La fretura d'informacions textuals àrabs justifica l'aprofitament sistemàtic de les dades que poden obtenir-se de la documentació llatina generada durant la conquesta i els primers temps de la colonització cristiana, tot i que sols una petita part d'aquesta massa documental pot ser objecte d'una utilització retrospectiva. En aquest camp, almenys, l'avantatge de les terres orientals d'al-Àndalus conquerides per la Corona d'Aragó és ben notable. Els ordres de magnitud de la documentació del segle XIII conservada per als regnes de València i de Mallorca, d'una banda, i la relativa a l'ocupació castellana de la vall del Guadalquivir i Múrcia, de l'altra, no admeten comparació: desenes de milers enfront de centenars. Els textos d'època cristiana, tal com ho ha mostrat Pierre Guichard, ofereixen traces molt valuoses sobre la fiscalitat i les formes d'organització comunitària existents abans de la conquesta.¹⁰ I malgrat l'amplitud de les anàlisis fetes per aquest autor, encara som lluny d'esgotar les possibilitats de la documentació llatina. No és possible cap estudi seriós sobre les estructures urbanes, les formes del poblament rural o les xarxes d'irrigació que ignori les informacions contingudes en aquella. Fins i tot els anomenats «llibres de repartiment» no han estat explotats d'una manera veritablement exhaustiva en aquest sentit. La documentació cristiana aporta, també, un registre lingüístic de primera importància: el major estoc de noms de lloc d'època andalusina. No sols es tracta d'una referència fonamental per a l'estudi dels usos del territori, sinó també de l'eina indefugible per a la identificació i localització de rastres onomàstics que permeten assajar la reconstrucció dels processos d'assentament i distribució de grups vinculats pel parentesc i la identitat clànica o tribal.¹¹

L'altre gran bloc d'informacions, el forneix la pràctica arqueològica. Una arqueologia que inicialment ha tingut —i encara manté en bona mesura— un caràcter monumental, centrada sobretot en l'estudi de les fortificacions, ja que amb l'excepció del *ribât* califal de Guardamar i alguns palaus de Múrcia, no es conserven grans complexos àulics i religiosos a l'antic Xarq al-Àndalus. Són els cas-

tells, doncs, i amb molta diferència, l'objecte preferent d'excavació, no tant dins el marc de projectes de recerca, sinó com a conseqüència d'iniciatives polítiques de restauració i condicionament museogràfic dels llocs. De fet, els principals conjunts de materials mobles, particularment els ceràmics, provenen de l'anomenada «arqueologia de gestió», d'intervencions professionals fetes, sobretot, en nuclis urbans. Romanen inèdits en la seva gran majoria, juntament amb la documentació de les estructures i les seqüències constructives enregistrades durant els processos d'excavació.¹²

Això no obstant, la gran quantitat de fortificacions existents, especialment al País Valencià, d'una entitat mediocre en la seva major part, ha fet possible el plantejament d'estudis morfològics comparatius, sense excavació, que integren una gran quantitat de casos. Aquesta pràctica, combinada per A. Bazzana i P. Guichard amb l'exercici d'una «arqueologia extensiva», de prospecció a gran escala, ha permès disposar amb una certa rapidesa no sols d'assajos de tipologia castral, sinó també de caracteritzacions de les unitats territorials formades pels nuclis d'habitació o alqueries, les instal·lacions col·lectives, els dispositius hidràulics, els espais de conreu i, per descomptat, les fortificacions que, tanmateix, van perdre el paper central que originalment els havia estat atribuït en la comprensió de les estructures espacials.¹³ Ha tingut, doncs, una utilitat incontestable per començar a ordenar i dotar de sentit un conjunt molt ampli i dispers de dades dins el marc d'hipòtesis generals. Però també, com no podia ser d'altra manera, unes limitacions que estudis més «intensius» sobre el terreny permeten corregir a poc a poc. Un exemple clar és el de la cartografia detallada dels espais irrigats fornida per l'anomenada «arqueologia hidràulica».¹⁴

El darrer conjunt de dades que caldria tenir en compte és el que aporta la numismàtica. Amb els catàlegs i els corpus actualitzats d'encunyacions va assolint-se un coneixement cada vegada més exhaustiu dels tipus monetaris andalusins, que no sols ofereixen informacions insubstituïbles en relació amb la dinàmica política i els mecanismes de legitimitat dels emirs de les taifes (*mulūk at-tawâ'if*) del segle xi, molt mal documentats als textos cronístics, sinó també sobre les pròpies condicions d'ús i producció de la moneda, particularment amb les estimacions dels volums de les emissions derivades de l'estudi dels encunys. D'altra banda, cal tenir en compte el registre creixent de troballes monetàries en forma de peces soltes o de tresorets amagats deliberadament, d'una rellevància innegable a l'hora de plantejar problemes sobre la capacitat de les autoritats emissores per a intervenir en el flux dels intercanvis i imposar els pagaments fiscals.¹⁵

LA IMPLANTACIÓ D'UN ORDRE NOU

L'any 711, Tàriq b. Ziyâd, un cap berber de la confederació dels Nafza, client (*mawlâ*) del nou governador àrab d'Ifriqiya i del Magrib, creuà l'estret i derrotà de manera

decisiva el rei dels visigots. En assabentar-se de l'abast de les victòries obtingudes per la tropa berber, el governador Musà b. Nusayr va passar també a Hispània amb l'objectiu de consolidar la conquesta i controlar l'avanç del seu client. De la mateixa manera que ho havien fet a l'orient bizantí i sassànida, les forces musulmanes aconseguiren dominar ràpidament les poblacions peninsulars mitjançant una estratègia que es fonamentava en la submissió pactada dels centres urbans. Sols coneixem, però —i a través de diverses versions diferents—, el contingut d'una d'aquestes capitulacions: la signada en 713 per Teodomir, un aristòcrata visigot del sud-est d'Hispània, davant °Abd al-°Azîz, fill de Musà b. Nusayr. El pacte atorgava a Teodomir i als seus companys una salvaguarda del seu estatut personal i la immunitat dels seus dominis. A canvi, es comprometien a garantir el pagament dels tributs de set o vuit ciutats (això varia a les diferents versions transmises) entre les quals hi havia Oriola, Alacant, Mula, Llorca i d'altres d'identificació més problemàtica, com ara Elda i Elx. El territori que formaven, vertebrat per la vall del riu Segura, rebria durant molt de temps, als textos àrabs, el nom del cap visigot, Tudmir.

El mateix °Abd al-°Azîz b. Musà esdevingué, poc després, governador d'al-Àndalus, però morí assassinat en 716. A partir d'aquest moment, els governadors àrabs se succeïen amb una rapidesa desconcertant, marcada, d'una banda, per l'antagonisme permanent entre les grans faccions tribals que agrupaven els contingents àrabs (Qays i Kalb) i, de l'altra, per la marginació política dels grups berbers i la separació creixent dels beneficis que els pertocaven per la seva participació en la conquesta. És lògic, doncs, que la gran revolta berber que va esclatar al Magrib en 740 s'estengués aviat a la Península i comprometés greument l'autoritat exercida pel governador en nom del califat omeia. Tanmateix la derrota d'un important exèrcit àrab enviat per Damasc contra els berbers del Magrib i la fugida dels supervivents a Ceuta posà a les mans del governador uns contingents que, després de creuar l'estret, resultaren decisius per a reduir la revolta a al-Àndalus. Els àrabs nouvinguts s'establiren a diverses parts del país integrats en les diferents seccions (*jund*/s) en què es dividia l'exèrcit, d'acord amb els campaments guarnició del Pròxim Orient d'on procedien. L'únic assentament efectuat a la regió oriental fou el dut a terme per una part del *jund* d'Egipte a Tudmir (el contingent el formaven guerrers tribals àrabs establerts abans al país del Nil, no pròpiament «egipcis»). Arran d'aquest establiment, tingué lloc el matrimoni entre Khattâb, fill d'un dels caps àrabs, i la filla de Teodomir. Aquest fet comportà l'extinció del llinatge visigot i, sens dubte, degué contribuir a consumir la fi dels vestigis polítics del tractat del 713 al sud-est peninsular.

La derrota accentuà l'allunyament berber dels nous centres de poder d'al-Àndalus i la consegüent implantació d'aquests grups en zones poc controlades. Res se sap, però, de la regió oriental durant aquesta època. Caldrà esperar unes dècades, després de la proclamació a Còrdova

com a emir d'°Abd ar-Rahmân b. Mu°awiya, el supervivent de la destrucció de la dinastia omeia a Damasc pel moviment abbassí, en 756.¹⁶ L'aixecament d'aquesta autoritat dinàstica (*dawla*) a al-Àndalus hagué d'afrontar algunes dificultats que tingueren el seu ressò a la regió oriental de la Península. En 778, un agent àrab abbassí, anomenat as-Siqlabî, desembarcà a les costes de Tudmir amb l'objectiu d'organitzar una sublevació al Xarq. Sabem que tenia el suport d'un exèrcit berber local, però en veure's atacat per l'emir de Còrdova hagué de cercar refugi en una zona que els textos anomenen «les muntanyes de València».

Les al·lusions conegudes a la població del territori valencià durant els segles VIII i IX sols fan esment a elements berbers. Un testimoni ben explícit és el del geògraf oriental al-Ja°qûbî, escrit a la darrerria del segle IX, on fa notar que la regió de València, vertebrada pel riu Xúquer, estava habitada per tribus berbers no sotmeses als omeies de Còrdova. Altres textos donen notícia d'una guerra entre els berbers de València i els de Santaver (prop de Conca) cap al 782 i, sobretot, de la revolta dels germans Sulaymân i °Abd Allâh, fills d'°Abd ar-Rahman I, contra l'altre germà, Hišâm, que havia accedit a la dignitat emiral com a successor de son pare. Derrotat el primer dels rebels a Toledo i Tudmir, es veié obligat a cercar refugi «entre els berbers de la regió de València, protegit per la dificultat dels camins d'aquest país.» Després de morir aquest Sulaymân en combat amb les forces omeies, el seu germà i aliat aconseguí pactar amb l'emir el reconeixement d'una mena de governació autònoma sobre el territori valencià, la qual mantindria entre els anys 802 i 824, de manera que, en l'esdevenidor, seria conegut amb el nom de °Abd Allâh al-Balansî. El *Muqtabis* diu, de forma molt precisa, que els berbers de la zona de València estaven del seu costat.¹⁷

No és segur que València fos la seu efectiva d'aquest poder regional. Els esments a *Balansiya* en aquestes dates es refereixen, més aviat, al territori, mentre que la «capital» rebia la denominació específica de Madînat at-Turâb, la «ciutat de terra». El registre arqueològic reforça la impressió d'una accentuada decadència urbana, d'una ciutat pràcticament abandonada. És possible que Xàtiva i, fins i tot, Alzira (*al-Jazîra Šuqr*, «l'illa del Xúquer») tingueren una importància major abans de l'època califal. Quan, a la darrerria del segle IX, proliferen a tot al-Àndalus les revoltes de la *fitna* («divisió») que amenaçaven la unitat de l'emirat, seran els habitants de les fortificacions de València els que cridaran un poderós cap berber de la zona muntanyosa de Conca perquè exerceixi la seva autoritat a la regió.¹⁸

A diferència del que veiem a València, a la vall de l'Ebre la identificació de poblacions políticament organitzades ofereix una major diversitat. Després d'estabilitzar-s'hi la frontera amb els francs o «marca» superior (aṭ-Ṭagr al-A°lâ), cap a l'acabament del segle VIII, els textos posen de manifest el predomini de grups clànics àrabs d'origen iemenita, aliats a contingents berbers minoritaris mitjançant vincles de clientela. Una particularitat regional és la

rellevància assolida per grups de musulmans *muwalladûn* (descendents de conversos cristians locals) que no són d'origen àrab ni berber. Això no obstant, tal com ho ha explicat Xavier Ballestín, aquest fet no implica que tingueren un comportament social específic: la seva actuació política no es diferencia gens de la dels grups iemenites o berbers. I, en general, el que procuren tots els grups és evitar que l'autoritat omeia de Còrdova pugui interferir en la seva autonomia i en les lluites que mantenen entre ells. L'oposició a l'emir donarà lloc a un episodi semblant al de València, quan el cap rebel Bahlûl b. Marzûq, de probable origen basc, s'apoderà de Tortosa i constitueixi, breument, un nucli de poder oposat a l'emirat omeia.

La situació política de les costes orientals peninsulars, controlades sols de forma intermitent i parcial pels emirs de Còrdova, possibilitarà la formació de grups autònoms de mariners berbers i àrabs, de vegades anomenats *bahriyyûn* («gent de la mar»), dedicats a la mercaderia (Ahmad ar-Râzî esmenta l'exportació del safrà de València i Tortosa), el transport de gent, la pirateria i les incursions contra els cristians de Sardenya, Còrsega i les costes de la Provença o d'Itàlia. Sembla que la seva activitat comença a Tortosa durant els primers anys del segle IX. En 829, Sulaymân b. 'Afiya at-Turtûsî va conduir els seus vaixells a la conquesta de Sicília, acompanyat per un cap berber de la regió de València, Asbag b. Wakîl al-Hawwârî, conegut com a Fargalûs, vinculat sens dubte a un clan establert a la ribera baixa del Xúquer. Cal fer notar que l'expedició es feia per a donar suport a la conquesta de l'illa en nom de la dinastia aglabida de Tunis, sense el consentiment ni l'aprovació dels omeies de Còrdova. Els mateixos *bahriyyûn* que havien estat a Tortosa i que participaren a l'empresa siciliana fundaren després, en 884, el destacable nucli mariner autònom de Bajjâna (Pechina), origen de la ciutat d'Almeria. Aquests homes de la mar arribaren a conquerir Creta i a dominar les rutes de l'Egeu, però tingué major abast la creació de tota una xarxa d'assentaments portuaris entre el Magrib, Sicília i al-Àndalus (amb enclavaments als litorals cristians, com el ben conegut de *Fraxinetum*, a la Provença) basada en aliances amb les poblacions dels llocs que sovintejaren entre els inicis del segle IX i mitjan segle X. Tal com ho suggereix al-Bakrî, resulta més que probable la seva implicació en desplaçaments migratoris de grups clànics berbers cap a la Península.¹⁹

És aquest el context en el qual cal situar l'episodi de la conquesta de Mallorca i les altres illes l'any 902. L'operació no fou duta a terme per cap exèrcit emiral, sinó que es degué a la iniciativa i l'associació de grups mariners autònoms del Xarq, com totes les altres expedicions navals andalusines fins a la constitució de l'armada califal en temps de 'Abd ar-Rahmân III. La direcció de l'empresa estigué a càrrec de 'Isâm al-Khawlânî, un cap militar de nissaga iemenita que, això sí, tenia l'aval de l'emir cordovès. La *dawla* omeia, tanmateix, no estava encara en condicions d'administrar directament les illes i hagué de reconèixer aquest personatge com a governador (valí). De fet, 'Isâm al-Khawlânî sols devia el seu poder al consentiment dels

seus socis i al dret de conquesta i, com ha observat Guichard, l'exercí d'una manera semblant al regiment que els *bahriyyûn* andalusins havien constituït a Creta durant la seva ocupació de l'illa (827-961). L'establiment del control directe de Còrdova sobre les illes orientals trigaria encara unes dècades i tindria lloc dins el marc de la dinàmica d'implantació estable de l'autoritat omeia sobre el conjunt del Xarq al-Àndalus.²⁰

Fou, en efecte, una vegada reduïts sistemàticament els grups rebels d'altres regions alçats durant la crisi de la *fitna* que agità la fi de l'emirat (886-929) quan 'Abd ar-Rahmân III emprengué l'ocupació militar de la part oriental i la sotmeté de forma definitiva a l'autoritat omeia després de dos segles marcats per la dissidència. És cert que en 889 els habitants de Tortosa s'havien adreçat a l'emir 'Abd 'Allâh per tal de sol·licitar-li el nomenament d'un governador, i que la ciutat en tingué tres fins a l'any 900, però es tracta d'un fet anòmal (segons Ballestín, l'arbitratge d'un conflicte intern) i sense continuïtat immediata: tot sembla indicar que el control omeia de Tortosa es perdé novament durant la primera dècada del segle X i, de fet, calgueren operacions militars en 924-929 per a restablir-lo.²¹ Paral·lelament, després d'uns atacs inicials a les regions de Tudmir i València en 924, les operacions crucials al Xarq s'iniciaren en 928 amb la conquesta d'Alzira i altres fortaleses subordinades; en l'expedició de 929 caigueren Sagunt i Xàtiva, amb els seus «castells elevats, d'estructura sorprenent», tal com ho recull Ibn Hayyân. El mateix any, 'Abd ar-Rahmân III es proclamava califa a Còrdova. De llavors ençà, tenim notícia del nomenament dels valís de les cores (de l'àrab *kûra*, 'circumscripció administrativa') de Lleida, Tortosa, València i Tudmir, renovats de manera periòdica —com es feia a tot arreu— per evitar la formació de xarxes clientelars locals, en una clara mostra d'exercici eficient de l'autoritat central. No convé perdre de vista, però, la importància del paper que jugarien militars i magistrats d'origen berber en la submissió al poder omeia de l'orient peninsular i les illes.

LA CONSTRUCCIÓ D'UNA NOVA SOCIETAT

Un tret característic d'aquestes regions perifèriques, mal controlades per la *dawla* omeia de Còrdova fins a l'època del califat, és el fort declivi dels nuclis urbans heretats del món antic. El cas de Tarragona, que havia estat la major ciutat de la part oriental de la Península, completament abandonada després de la conquesta musulmana, resulta exemplar. Subratlla Guichard justament el fenomen, tot recordant les evidències fornides per la toponímia: *Valentia* esdevé *Madînat at-Turâb*, «la ciutat de terra» o «de sorra», nom evocador de pols i abandonó que perdura fins al segle X; *Saguntum* rep ara la denominació de *Murbâtîr*, terme àrab que deriva del llatí *muri veteri* i que es fa servir, sens dubte, per referir-se a un nucli ruïnós. L'arqueologia confirma plenament aquesta impressió. A penes s'han pogut documentar signes d'ocupació a València abans del

segle x, menys encara a Dénia i Alacant. Sols a Tortosa, d'acord amb les referències textuais, sembla haver-hi un cert grau d'activitats i funcions urbanes, sense deixar de tractar-se, però, d'un centre fràgil i poc important. La desurbanització dels segles VIII i IX constitueix un testimoni significatiu de la fi de l'ordre social i polític de l'antiguitat tardana.²²

L'aparició de la vida urbana al Xarq al-Àndalus no és altra cosa que el resultat directe de la implantació del nou poder estatal. Un aspecte ben cridaner d'aquest procés el representa, sens dubte, l'establiment de ciutats noves, manifestat ja en el precoç exemple de la fundació de Múrcia en 831 per 'Abd ar-Rahmân II —el més poderós dels emirs— com a centre administratiu del país de Tudmir; és també el cas d'Almeria, creada en 955 per a substituir l'adjacent nucli mariner autònom de Bajjâna. Tanmateix el fenomen més habitual és el de l'ocupació dels antics emplaçaments urbans pels representants de l'aparell polític i els seus acompanyants, uns grups que tendeixen a generar, progressivament, activitats específiques («urbanes») al seu voltant en la mesura de la seva capacitat per a gestionar ingressos tributaris periòdics. Durant l'època califal, València comença a adquirir, així, una certa entitat urbana. Els governadors en faran la seva residència habitual —malgrat els avantatges defensius de Xàtiva— i manaran edificar una seu governativa que transformarà definitivament les restes de l'antiga zona episcopal de la ciutat: el *qasr* o alcàsser (de l'existència del qual es fa ressò una notícia de començaments del segle XI). Poc després, encara al segle x, es construirà al seu voltant un *sûq* format per botigues rectangulars alineades. La creació d'aquesta àrea de mercat és molt significativa, ja que posa de manifest una lleugera animació comercial, impulsada potser pel subministrament de béns a la guarnició, a una discreta burocràcia governativa i a les primeres famílies de magistrats. Sabem, per exemple, que en 939 mor a València el més antic membre conegut dels Banû Jahhâf, un llinatge prestigiós que es considera part de la tribu àrab de Ma'âfir i que donarà diversos cadis a la ciutat, sense deixar de jugar un paper important en el conjunt de la vida política del Xarq al-Àndalus durant generacions.²³

En el cas de Tortosa, la presència estatal s'accentua amb la construcció de les drassanes ordenada per 'Abd ar-Rahmân III i executada pel governador, segons informa una inscripció del 945; també amb la nova mesquita major, erigida uns deu anys després com a signe d'afermament del poder califal. Tanmateix la situació fronterera de la ciutat, amb tots els perjudicis que se'n derivaven, hauria obligat el califa a suprimir les càrregues fiscals que pesaven sobre els seus habitants ja en 941. En qualsevol cas, totes aquestes mesures manifesten la voluntat d'assegurar un centre clau en el sosteniment de la frontera terrestre i marítima d'al-Àndalus. Igual que Tortosa, Dénia també fou escollida per 'Abd ar-Rahman III com a emplaçament de drassanes estatals, però no era encara una veritable ciutat, sinó un petit nucli portuari del qual dona testimoni ar-Râzi i que, potser, degué ser utilitzat com a base per a

l'expedició a les illes del 902. La construcció de dos grans arsenals a les costes del Xarq resulta coherent amb l'interès del califa a prendre el control efectiu de les illes orientals, que faria servir com a base per a la flota omeia, especialment amb el propòsit d'aturar l'expansió del califat rival dels fatimites, sòlidament establert ja al centre del Magrib. El lloc escollit com a capital insular, la petita i pràcticament abandonada ciutat romana de Palma —com havia passat en altres nuclis que hem vist abans—, perdé el seu nom antic pel de *Madîna Mayûrqa*. Sembla que ja durant el període de govern d'Isâm al-Khawlânî es bastiren mesquites, fondes i banys, però és probable que el modest *qasr* identificat al subsòl de l'Almudaina fos edificat quan els representants directes del poder califal ja s'hi havien instal·lat a mitjan segle x.²⁴

Les seues urbanes de l'autoritat califal, de dimensions molt discretes en tot cas, no s'establien sobre terres buides de gent ni representaven l'inici de cap procés d'expansió agrària engegat per elles. Ben al contrari, la seva implantació cercava justament la proximitat de xarxes poblacionals d'una certa densitat, fixades al voltant d'espais agraris consolidats i llocs d'intercanvi reconeguts, que és, al capdavant, el que feia possible una intervenció fiscal regular. D'altra banda, no es pot negar de cap manera la importància determinant de la immigració berber en la constitució d'aquestes xarxes poblacionals. Ja hem vist —i Guichard ho ha estudiat a bastament— com les notícies fornides pels textos àrabs documenten de forma reiterada una forta presència berber al Xarq durant els segles VIII i IX, associada particularment a operacions de guerra. Tanmateix Miquel Barceló ha advertit que seria erroni deduir, a partir d'això, una dimensió estrictament militar d'aquesta presència. El vastíssim registre de la toponímia tribal i clànica a l'orient d'al-Àndalus constitueix una eina bàsica a l'hora de determinar l'amplitud i la procedència dels grups immigrants. Destaquen els clans i llinatges afiliats a la confederació tribal dels Nafza, com també els Hawwâra, Miknâsa, Majjila i Zanâta. Tot i ser minoritària, hi havia, també, una significativa presència àrab, reconoscible en els noms tribals de desenes de llinatges establerts a les regions de València i Tudmir (Ansâr, Lahm, Qays, Kinâna, Khawlân, Yahsub). A banda de la valuosa informació aportada sobre l'abast generalitzat de les pràctiques de filiació clànica pròpies d'àrabs i berbers, l'extens registre dels noms de lloc en *Beni-* permet traçar una cartografia dels assentaments resultants del procés migratori a través de la qual podem advertir la seva vinculació a unes determinades formes d'organització de l'espai agrari, tot posant de manifest el caràcter pagès dels grups que protagonitzen els establiments.²⁵

La cronologia de la fixació d'aquests conjunts toponímics no pot ser tardana ni, com ha mostrat Barceló, és creïble que tinga a veure amb la presència militar d'almoràvits i almohades durant el segle XII. Un conegut text llatí de 1097, redactat a l'escrivania de Ramon Berenguer III, fa donació anticipada al monestir de Sant Cugat del Vallès d'una densa concentració de trenta alqueries prop del ri-

bât Kaškállû (als voltants de la població actual de Sant Carles de la Ràpita), de les quals dóna el nom, la majoria en *Beni-*. El més interessant d'aquest document és que ofereix una data *ante quem* precisa per a una constel·lació de topònims en què es poden identificar associacions recurrents de noms berbers (amb alguns clans àrabs inserits) que trobem repetides a molts indrets de València i les illes. D'acord amb la lògica d'aquest raonament, Barceló mateix observa que les agrupacions trobades a les illes havien de ser la plasmació de connexions ja establertes a l'orient peninsular abans de l'ocupació de Mallorca en 902. Es pot afirmar, doncs, que l'assentament berber al Xarq al-Àndalus s'havia consolidat al llarg del segle IX. Al cap i a la fi, el procés migratori resultava més compatible amb una mar travessada regularment pels *bahriyyûn* que no pas dominada pels estols del califa o d'altres autoritats estatals.²⁶

En aquest escenari dominat per la colonització arabo-berber, la població nativa no ofereix cap relleu. Això no vol dir, evidentment, que les regions orientals d'al-Àndalus estigueren abans deshabitades, tot i que per a les illes es pot parlar d'un descens substancial de la població durant els segles anteriors al desembarcament de 'Isâm al-Khawlânî que, en el cas d'Eivissa, sí que sembla haver arribat a una veritable extinció. A les costes de l'est de la Península, la densitat poblacional devia ser força esquinçada, tal com ho suggereix la feblesa del registre arqueològic i la profunda decadència dels nuclis urbans tardoantics. No estem en condicions, ara per ara, de fer estimacions quantitatives raonables, però els buits havien de ser suficients, en tot cas, perquè la immigració berber i àrab no hagués de competir significativament amb grups locals pels mateixos recursos; una circumstància que, segons Barceló, hauria resultat determinant en la decisió de realitzar la migració. La falta de concurrència es veuria facilitada pel caràcter selectiu de l'ocupació de l'espai practica-da pels grups berbers, coherent amb el conjunt de pràctiques agràries del qual eren portadors i que, com veurem, representava una novetat radical respecte a l'ecosistema agrari mediterrani de tradició romana.²⁷

La conquesta musulmana no va donar lloc a exercicis sistemàtics de substitució de poblacions, però sí a una ràpida assimilació integradora dels grups natius, que, al Xarq al-Àndalus, degueren perdre de seguida el seu perfil social diferenciat. Dues dinàmiques molt poderoses convergien en aquest procés: l'aliança i la conversió. Respecte a la primera, cal partir del fet que els llinatges berbers i àrabs practicaven estratègies matrimonials que tendien a la captació de dones núbils provinents d'altres grups de parentesc mentre retenien les pròpies, en la mesura del possible, mitjançant les aliances endogàmiques i, en certs casos, la poligàmia.²⁸ L'èxit del llinatge —prestigi, grandària, riquesa, perspectives de duració— depenia estretament d'aquesta capacitat. Els grups indígenes es trobaven, doncs, en una situació de gran vulnerabilitat en la mesura que aquest tipus de pràctiques no formaven part de la seva estructura social, de manera que una profusió d'aliances

amb els nouvinguts tendiria indefectiblement a la seva disminució numèrica, especialment en el cas dels cristians, que no podien esperar cap reciprocitat en els lliuraments de dones casadores.

La conversió a l'islam es veia afavorida per molts factors. Un, l'acabem de veure; un altre, de no menor potència, era el fiscal: mantenir-se cristià representava una severa penalització en la càrrega tributària que s'havia de suportar.²⁹ Però cal tenir present que els processos de conversió no funcionaven d'acord amb el concepte modern que vincula a la consciència la pràctica religiosa i en fa, doncs, un afer estrictament individual.³⁰ Ben al contrari, la conversió s'havia de fer a través de formes socialment reconegudes que implicaven grups sencers de gent. La principal era la relació de clientela, mitjançant la qual els conversos assumien el patronatge del cap d'un llinatge o d'un clan musulmà. En conseqüència, la seva integració en la comunitat dels creients equivalia a l'adopció dels seus comportaments socials i, ben particularment, els relacionats amb el matrimoni, el parentesc i l'onomàstica.

Les dinàmiques d'assimilació assoliren, sens dubte, una eficàcia extraordinària, com ho demostra l'absència de rastres cristianollatins als registres d'informació existents. Una manca que contrasta de forma cridanera amb els esforços i, en molts casos, les manipulacions (no sempre extraacadèmiques) destinades a construir una ficció historiogràfica en la qual els cristians «mossàrabs» esdevenen el factor de transmissió d'una pretesa llengua romànica anterior a les conquestes catalanoaragoneses. Al País Valencià, els rèdits polítics derivats del manteniment artificial d'una tensió permanent al voltant de la identitat lingüística els han dotat de cobertura institucional i d'una projecció pública impensables en altres circumstàncies. Sense aquesta impunitat social, no es poden entendre els extrems de falsificació extravagant als quals s'ha arribat a l'hora de fabricar mossàrabs, però tampoc sense el referent d'autoritat que, durant molt de temps, han tingut en els principis continuistes del medievalisme tradicional espanyol.³¹

El primer que, en rigor, podem dir de la presència de grups cristians al Xarq al-Àndalus és que, numèricament, havia de ser molt poc significativa, limitada sempre als nuclis urbans on hi havia seu episcopal. Però la presència de bisbes a la regió és purament episòdica, ja que sols es documenta al segle XI i a les ciutats de Dénia, València i Tortosa. Sabem, així, d'un tal Patern, bisbe de Tortosa, que ho va ser, posteriorment, de Coimbra, després de la conquesta d'aquesta ciutat per Ferran I de Lleó i Castella en 1064. La vida itinerant d'aquest prelat —que no és cap excepció— sembla tot un símptoma de la mobilitat de les comunitats cristianes. Els escassos fidels que hi podia haver a Dénia o a València al segle XI provenien, amb quasi tota seguretat, d'altres llocs d'al-Àndalus o descendien de captius i mercenaris establerts al país; no eren el resultat de cap pervivència inversemblant durant els segles anteriors, marcats, com hem vist, per l'abandonament dels nuclis urbans del Xarq.³² Un altre aspecte que cal destacar

dels cristians d'al-Àndalus és la completa arabització lingüística que els caracteritza. Ho ha subratllat recentment Cyrille Aillet: el llatí (com els dialectes romànics andalusins) havia desaparegut de la parla corrent, dels textos més utilitzats i, fins i tot, molt probablement, de parts de la litúrgia.³³ Els «mossàrabs» (de l'àrab *mustàrab*, 'semblant a un àrab') havien estat objecte, en dates primerenques, d'assimilació lingüística; i per al conjunt d'al-Àndalus tenim indicis seriosos que, malgrat la identitat religiosa mantinguda, les seves estructures socials tendien a convergir amb les de la resta d'andalusins.³⁴ De tota manera —cal insistir-hi—, les comunitats de l'orient peninsular es caracteritzen per una clara irrellevància social i política, una absència d'arrelament i una existència breu. Si a Tortosa no hi ha cap indici de la presència de mossàrabs en el moment de la conquesta (1148), la fi definitiva de la comunitat cristiana de València és, indubtablement, anterior a mitjan segle XII.

OCUPACIÓ DE L'ESPAI I SISTEMES AGRARIS

El parentiu a al-Àndalus, ja ho hem vist, constituïa el fonament de les relacions socials i determinava, en conseqüència, la distribució de la població i les formes d'assentament. La unitat bàsica era l'alqueria (*qarya*), lloc de residència d'un llinatge, sovint ampliat per la presència d'altres famílies esqueixades o afegides del grup original. Normalment, cada alqueria s'associava a un espai irrigat que fornava la part més substancial i previsible de la producció agrària. La selecció i modificació d'aquests espais mitjançant la construcció de terrasses i dispositius hidràulics es derivava, en part, de la necessitat d'aclimatar espècies i varietats provinents de medis monsònics, difoses pels protagonistes de l'expansió musulmana —els colons àrabs i berbers—, però sobretot de la introducció de les pràctiques de conreu que acompanyaven les noves plantes i que permetien, mitjançant la irrigació artificial a l'estació càlida, donar una amplitud anual a l'antic calendari agrícola mediterrani i crear, així, nínxols d'agricultura intensiva delimitats pel recorregut dels canals de reg.³⁵

Els camps irrigats es construïen d'acord amb els imperatius del maneig de l'aigua, que certament definien l'àrea cultivable i en condicionaven l'estructura física. Però no ens trobem al davant de solucions universals o atemporals, aplicades indistintament per totes les societats camperoles. Un ampli i ben contrastat conjunt d'estudis realitzats a totes les regions orientals (Baix Ebre, Illes Balears i País Valencià) ha permès caracteritzar amb precisió aspectes distintius dels sistemes hidràulics andalusins. En primer lloc, la compacitat dels espais irrigats, determinada per la rigidesa de les séquies principals, que marca uns contorns estrictes i perdurables. Aquesta característica fonamental és coherent amb un ús controlat de l'aigua, que no esgota mai el cabal disponible i permet mantenir la funcionalitat ecològica dels cursos hídrics, d'acord amb uns criteris que pretenen, sens dubte, minimitzar el risc

inherent a la dissipació de l'aigua (sequeres, entollaments, esclavissades, etc.). En segon lloc, la lògica general de la disposició d'aquests espais, estretament imbricada en la xarxa d'assentaments. Tot aquest ordre ha de respondre als pactes que, necessàriament, degueren acompanyar l'establiment inicial dels grups pagesos constructors, a causa de la necessitat de regular la distribució de l'aigua, l'aprofitament dels medis transformats i l'accés als recursos forestals.³⁶ Fet i fet, l'evidència reunida demostra que la irrigació i el manteniment dels espais agraris que en depenien es degué a l'organització autònoma de les comunitats pageses, i no a l'autoritat ordenadora de cap poder central, tal com pretenien les tesis de Karl Wittfogel sobre el «despotisme oriental».³⁷

Aquesta constatació obliga a plantejar de forma seriosa el problema de la relació entre les ciutats —seus del poder estatal, focus regionals de la seva influència— i les «grans hortes» periurbanes, particularment en el cas de la *madīna* de València, el més important i el que comencem a conèixer millor. Ha sigut, en efecte, creença força comuna durant molt de temps que el califat —època daurada d'un Estat central poderós— constituï el moment de construcció de l'horta de València; i gaudeix encara d'una certa acceptació historiogràfica la idea genèrica que el desenvolupament urbà hauria estat la condició prèvia a la formació i expansió de les xarxes de reg circumdants. En altres paraules: la ciutat abans que no l'horta. I és veritat que les ciutats d'al-Àndalus acostumen a trobar-se envoltades d'espais hortícoles, però no ho és menys l'existència de planes irrigades o hortes mancades de grans centres urbans, com és el cas de l'horta de Gandia, associada en època andalusina a les alqueries del castell de Bairén. Fou mèrit de Thomas F. Glick haver mostrat que les característiques organitzatives, tècniques i morfològiques de l'horta de València no reflectien de cap manera la intervenció decisiva d'un poder centralitzat, sinó gestions locals protagonitzades per comunitats pageses. Estudis més recents no sols confirmen aquesta apreciació, sinó que descriuen la plana fèrtil andalusina de València com un conjunt de blocs de terres regades de forma regular, clarament separats per intersticis amplis regats ocasionalment, no regats o fins i tot incultes. Aquests blocs es vinculaven a les diferents alqueries i es connectaven a les grans séquies i als principals canals que subministraven les porcions corresponents d'aigua. La xarxa de séquies i la xarxa d'assentaments formaven una articulació orgànica.³⁸ Així, doncs, sembla més lògic invertir la causalitat tradicional i proposar que els nínxols d'intensificació agrària generats mitjançant el desplegament de dispositius hidràulics, amb una alta productivitat i una densificació poblacional, precedeixen l'establiment de formes d'autoritat i tot el seguici de ressorts (impostos, apropiació de terres, control de mercats) que converteixen en riquesa el producte de l'activitat camperola. Això no vol dir que els poders urbans no tinguin, després, la capacitat d'influir en l'organització de l'horta, però les seves possibilitats es troben severament limitades.

Si els textos àrabs suggereixen que l'armadura bàsica dels grans sistemes hidràulics de la planura valenciana, potser amb alguna excepció, ja existia a finals del segle x, els treballs arqueològics recents han permès advertir que, si més no, el sistema de la séquia de Rovella s'hagué de construir en temps de l'emirat.³⁹ Al cap i a la fi, la seqüència de desplegament de les principals xarxes hidràuliques de l'horta de València degué ser, com ha observat Enric Guinot, un efecte del procés paral·lel de constitució dels assentaments pagesos. Un procés que, en els seus trets fonamentals, pot identificar-se amb l'establiment de grups clànics predominantment berbers, com es veu a través de la toponímia de les alqueries i de diverses séquies. Quan, a començaments del segle XI, la *madîna Balansiya* comenci, de veritat, a funcionar com un centre urbà i a intervenir al seu entorn rural, l'horta ja serà una realitat molt consolidada i escassament susceptible de modificació.

La construcció d'espais agraris irrigats, ben definits, determinava la configuració de les xarxes d'alqueries i els pactes que les articulaven. D'aquestes aliances sorgia la institució, marcadament territorial, de l'aljama (de *jamâ'a*, 'comunitat'), regida pels representants dels llinatges (consells de «vells»), que es feia càrrec dels problemes relatius a les terres o a les séquies, gestionava els espais no conreats i empenia la construcció de mesquites, graners i fortificacions col·lectives. Certament, els textos àrabs —tret d'algunes consultacions jurídiques— no atorguen gaire atenció a unes estructures comunitàries camperoles organitzades d'acord amb una lògica social tribal —no en el sentit ètnic o identitari— que, tanmateix, assoleixen una gran visibilitat a les narracions i els documents de l'època de la conquesta: des de la capitulació d'Ascó, Flix, Móra i Tivissa en els anys 1150 fins a les nombroses cartes de rendició de les aljames valencianes de mitjan segle XIII.

EL PODER LEGAL I L'EXERCICI DE L'AUTORITAT

La relació de les comunitats locals amb l'Estat era, bàsicament, de caràcter fiscal, mediatitzada per la moneda. L'autoritat legal, en efecte, emetia la moneda en règim de monopoli i la imposava a la societat a través de les exigències tributàries, d'una banda, i dels pagaments als seus servidors (exèrcit, magistrats, burocràcia), de l'altra. Els tributs, que constituïen el contingut essencial de l'Estat, tendien a mantenir-se dins dels límits prescrits per les normes islàmiques que legitimaven l'autoritat, tot i haver-hi constància d'abusos importants en determinades èpoques. També podia succeir, però, al contrari, atesa la freqüència dels moments de debilitat dels aparells de poder. Ens trobem, doncs, al davant de dos nivells polítics clarament diferenciables, amb existències paral·leles i dinàmiques en una certa mesura independents: el dels grups, localment organitzats, de súbdits (eminentment pagesos) i el de l'aparell estatal, abstractament identificat amb el terme *sultân* ja al segle x, i amb el de *makhzan* en època almohade.⁴⁰

El califat omeia instaurat a al-Àndalus per 'Abd ar-Rahmân III el 929 conjuminava l'exercici efectiu de l'autoritat sobre la comunitat dels creients (*umma*) amb una legitimitat genealògica fundacional (els omeies, successors dels primers califes, formaven part de la tribu Qurayš, la del profeta). A la pràctica, però, aquesta unitat era difícil de sostenir indefinidament dins la línia dinàstica, tal com es va posar de manifest amb l'accés al poder, en 978, de Muhammad ibn Abî 'Âmir, anomenat *al-Mansur*, «el victoriós». Tot i assegurar-se per a ell i la seva nissaga el control de l'Estat, Almansor, que prengué el títol palatí de *hâjib*, no pretengué en cap moment substituir la dinastia omeia, i exercí l'autoritat en nom del califa legítim, apartat completament de les tasques de govern. Malgrat la indubtable puixança de l'Estat califal sota els amirites, ben palesa en la destrucció de Barcelona en 985 i en la ràtzia al territori comtal del 1003, la pràctica de la separació entre el poder de fet i els titulars de l'autoritat reconeguda afavorí l'esclat de la segona *fitna* (1009-1031), que trencà de forma irreversible la unitat de la sobirania estatal.⁴¹

La crisi del 1009 donà lloc, en efecte, al sorgiment d'un feix de poders regionals constituïts a diverses ciutats d'al-Àndalus. Alguns juristes de l'època els anomenaren *mulûk at-tawâ'if* («sobirania fragmentada», segons la traducció proposada per M. Barceló), expressió que es troba en l'origen del terme «taifes» i de l'enunciat inexacte «regnes de taifes».⁴² Els detentors d'aquests poders de fet podien ser notables andalusins d'antigues nissagues àrabs (i berbers arabitzades), o caps dels contingents de cavalleria berber que havien servit al califat, però al Xarq al-Àndalus foren una sèrie de funcionaris que es trobaven en llocs clau de l'Administració estatal, al servei dels amirites, els qui aconseguiren fer-se amb el control de l'aparell de govern. Aquests oficials, anomenats *saqâliba*, eren antics esclaus palatins d'origen europeu (sobretot esclau), eunucs en la seva majoria, que havien format progressivament la carcassa administrativa i militar de l'Estat califal: Khayrân a Almeria; Labîb i, després, Muqâtil (o Muqâbil) a Tortosa; Mubârak i Muzaffar, antics «encarregats de l'administració de les séquies», conjuntament, a València; Mujâhid a Dènia. A Xàtiva s'arribà a erigir, fugaçment, un poder amb aquest origen, que també arribem a entreveure a les illes.

En general, aquestes experiències no duraren gaire. El fet de mancar a molts dels seus titulars la capacitat reproductiva necessària per a formar una dinastia no fou un factor sense importància en la seva falta de continuïtat. No debades, el major grau d'èxit polític l'assolí Mujâhid de Dènia, un antic esclau no privat del do de la paternitat que, ben aviat, aconseguí incorporar les illes Balears al seu Estat i organitzà una expedició amb la finalitat de sotmetre Sardenya. En morir Mujâhid, el 1045, el govern es transmeté amb normalitat al seu fill Iqbal ad-Dawla. Per contra, a València, la mort de Mubârak i la revolta que la seguí propiciaren la proclamació, en 1021, d'un nét d'Almansor, 'Abd al-Azîz, convocat pels antics servidors de la nissaga amirita. A Tortosa, els *saqâliba*, amb una successió mal coneguda,

es mantingueren fins al 1060, quan aquesta taifa fou absorbida per l'emirat hudita de Saragossa. La dinastia dels Banû Hûd, l'havia iniciada, a Lleida, un cap militar andalusí d'origen àrab iemenita. Des de Saragossa, estengué el seu poder a tota la vall de l'Ebre i, en 1076, fins i tot s'annexionà la llunyana taifa meridional de Dénia (però no les illes, on els antics governadors s'havien sostret de l'obediència a Iqbal ad-Dawla des dels anys 1050), de la qual es trobava separada pel territori de València. L'extens emirat hudita es dividí poc després, en 1081, però Dénia continuà formant part d'una taifa bipartida dels Banû Hûd, juntament amb Tortosa, fins al 1092.⁴³

La implosió de l'aparell estatal tingué com a principal efecte que els impostos que abans anaven a la seu del califat romanguessin ara a les noves capitals regionals.

S'hi reuniren, així, forces militars mercenàries, sovint cristianes, i s'hi constituïren nous aparells de govern, amb administradors del fisc, secretaris i gent de lletres. Els emirs, com fou especialment el cas de Muqâtil de Tortosa, començaren a exercir el mecenatge amb el doble objectiu de guanyar prestigi i assegurar una formació literària adequada als alts funcionaris. Les capitals de les taifes atraïren, també, un gran nombre de comerciants i artesans que, normalment, fugien de Còrdova a la recerca dels nous centres de concentració de tributs i circulació de riqueses. Ibn Hayyân narra com aquesta immigració omplí València de construccions admirables, palaus i jardins. Però les realitzacions més notables es degueren a la iniciativa directa dels emirs: a Dénia, Mujâhid féu erigir l'alcazaba; a València, 'Abd al-'Azîz reformà l'alcazâr i manà edificar l'almúnia (*munya*), un sumptuós palau amb jardins i basses, apartat de la *madîna*, a l'altra banda del Guadalaviar. És ara, al segle XI, quan veritablement es pot parlar d'un desenvolupament dels centres urbans a l'orient d'al-Àndalus, ben palès en la construcció de muralles i raval, com es pot veure a les ciutats de Mallorca i València. Tanmateix el creixement no es limita a les capitals (Tortosa, València, Xàtiva, Dénia, Mallorca), ja que nuclis de segon ordre com Alzira, Oriola, Lliria, Onda i Morvedre (Sagunt) comencen a assolir, també, trets clarament urbans (fortificacions, mercats, presència de funcionaris i magistrats) que mantindran fins a la conquesta cristiana.

Tant el mecenatge intel·lectual i literari com les arquitectures principesques erigides a les seus de les noves autoritats han de situar-se en el context de recerca de legitimitat. Guichard i Clément han observat com els poders sorgits de l'esfondrament del califat tractaven de fer-se patents a través d'una acumulació de signes de sobirania que compensés, en certa mesura, la seva petitesa i la sospita d'il·legalitat que pesava sobre ells. Un aspecte important d'aquesta dinàmica d'afirmació rau en el sobrenom o títol (*laqab*) adoptat pels governants, invocat els divendres als sermons (*khutba*) de totes les mesquites majors dels seus dominis i reproduït profusament a les llegendes de les monedes. Tot partint del principi que l'únic poder legítim a la comunitat dels creients és el califa, els títols honorífics podien indicar una delegació fictícia del poder

califal desaparegut fent ús de l'expressió *ad-Dawla*, com ara Iqbal ad-Dawla («fortalesa de la dinastia») de Dénia; o bé la participació indirecta en un poder califal llunyà o indeterminat, mitjançant la formulació *bi-llâh* («per Déu»), ja adoptada per Almansor i que sols farien seva els emirs més poderosos, com els hudites de Saragossa. Això no obstant, Félix Retamero argumenta que la qüestió de la legitimitat no tingué un pes decisiu en el procés de reconstrucció de l'ordre polític. El problema principal dels nous estats es relacionava amb la seva capacitat per a forçar submissions polítiques estables i organitzar trames sòlides de recaptació tributària.⁴⁴

La relació que fa Ibn Hayyân del govern dels eunucs Mubârak i Muzaffar a València (1009-1018) suggereix que la major proximitat als contribuents permetia als nous poders actuar amb el major rigor a l'hora de recaptar els tributs. L'increment dels impostos hauria arribat a tal extrem que molts pagesos, incapaçs de fer front als pagaments, degueren abandonar les alqueries. Els mateixos emirs o «els seus sequaços» s'apropriaren de les terres i les convertiren en explotacions privades (*diyâc*); després, els antics habitants podien tornar en qualitat de simples parcers. Sense negar el fons de veracitat d'aquesta descripció, Guichard sosté que no hi ha motiu per a creure que les formes de possessió de la terra es modificaren significativament, ja que els camperols de l'horta valenciana continuaren residint normalment a les alqueries fins a la conquesta cristiana. Sembla que les explotacions particulars o *diyâc* són l'antecedent dels rafals (*rahl/s*) documentats en temps de la conquesta i que sols es troben a l'orient d'al-Àndalus (Tortosa, València, Múrcia i les illes Balears). En tots els casos, les alqueries són notablement més nombroses, més grans (i poblades) i millor situades en els espais agraris. Les grans possessions adquirides per l'aristocràcia dels servidors de l'Estat ocuparen un lloc força secundari en el conjunt de les estructures rurals i no donaren lloc a una veritable alteració de l'ordre social.⁴⁵

A banda d'això, cal afegir que no hi ha notícia de pràctiques fiscals depredadores a les taifes de Tortosa i Dénia-Mallorca, de manera que el cas de València en el temps dels *saqâliba* podria correspondre a un abús episòdic. Sens dubte, la demanda fiscal no es mantingué inalterable a tot arreu i degué ser objecte de modificacions d'intensitat i abast variables, però no arribà a trencar mai, com diu Guichard, amb un «marc de legalitat permanentment reivindicat».⁴⁶ Si, quantitativament, les exigències tributàries eventualment ampliadades no tingueren efectes devastadors, en termes qualitius es pot dir, d'acord amb Barceló i Retamero, que la mecànica del procés fiscal dels *mulûk at-tawâ'if* era la mateixa del califat.⁴⁷ Ni la multiplicació de sobirania que succeí l'Estat omeia ni el dèficit de legitimitat que pesava sobre elles no provocaren, doncs, una alteració significativa de l'ordre social i polític.

El veritable problema era d'una altra naturalesa. La fragmentació política accentuava de manera decisiva la debilitat militar dels poders andalusins davant la força en augment dels principats cristians del nord i la dinàmica

expansiva característica de la seva societat feudal en procés de cristal·lització. La incapacitat de les taifes per a fer front a la pressió cristiana es resolgué en una submissió de caràcter tributari, concretada en el lliurament periòdic de les anomenades «paries» (del verb *bari'a*, 'predominar'). Tortosa ja les pagava cap al 1040-1050; València uns quinze o vint anys després, a tot estirar. Els comtes de Barcelona i d'Urgell en foren grans beneficiaris i, per extensió, el conjunt de l'aristocràcia catalana, que començà a manejar grans quantitats de monedes d'or encunyades al Xarq al-Àndalus, incloses les peces d'electró (aliatge d'or amb plata i coure) anomenades «or de València» o «de roballs». ⁴⁸ El rei de Lleó i Castella també es beneficià de les paries valencianes després de presentar-se davant la ciutat —protegida per les muralles de 'Abd al-Azîz— i massacrar en camp obert els seus defensors el 1065. Més enllà, però, de la subordinació política i l'extorsió tributària, els emirats orientals d'al-Àndalus no pogueren ser conquerits pels cristians amb la mateixa velocitat que els situats al centre i al ponent de la Península. Pensem que quan Toledo ja havia caigut en mans dels castellans, l'any 1085, la vall de l'Ebre (fins a places tan septentrionals com Tudela, Osca, Barbastre i Lleida) romanien encara com a part d'al-Àndalus. La frontera comtal catalana avançà, de fet, molt lentament (Cervera, 1026; Àger, 1048; Camarasa, 1050; Balaguer, 1105) i fracassaren els quatre setges posats a Tortosa entre els anys 1086 i 1097. La creació d'un principat a València pel Cid (1094-1102) i l'ocupació pisanocatalana de Mallorca (1114-1115), tot i la importància dels seus efectes, són realitzacions efímeres, al marge de la pausada però sòlida progressió fronterera dels cristians.

L'escàndol de la submissió de les taifes i, particularment, el de la conquesta castellana de Toledo conferiran un relleu especial a l'aparell juridicoreligiós encarnat en el cos d'alfaquins (*fuqahâ*) i ulemes (*'ulamâ*), una classe educada, interposada entre els complexos dinàstics i els súbdits, dipositària del saber jurídic i literari que assegurava la reproducció de les institucions polítiques d'inspiració musulmana. Els doctors de la llei eren conscients que l'avanç cristià, imparabile, amenaçava greument la supervivència d'al-Àndalus i que per aturar-lo calia, en primer lloc, restablir la unitat política dels creients (*umma*) i, en segon lloc, el concurs d'una força militar que pogués compensar la insuficiència dels militars professionals andalusins. L'eina, la trobarien aviat en els almoràvits, un moviment de tribus ramaderes saharianes catalitzat per la doctrina religiosa dels *murâbitûn* (coherent amb les interpretacions de l'escola malikita seguida pels homes de llei andalusins i magribins) i per la construcció d'una autoritat dinàstica que llavors ja s'estenia per una gran part del Magrib. ⁴⁹ Alfaquins i ulemes emeteren escrits condemnatoris contra els *mulûk at-tawâ'if* i cridaren els almoràvits per tal que restauraren la unitat política. Un jurista tortosí, 'Abd al-'Azîz b. 'Alî, va formar part de la delegació d'alfaquins d'al-Àndalus que demanà ajut a l'emir Yûsuf b. Tašfin. En aquest procés, però, jugà un pa-

per més important el savi Abû Bakr at-Turtûšî, nascut a Tortosa en 1059, que havia emigrat a Orient per completar la seva formació i que, igual que al-Gazâlî —el gran pensador d'origen persa—, escrigué una lletra decisiva que legitimava l'emir almoràvit per a ocupar al-Àndalus i depositar els sobirans de les taifes. Aquesta exhortació a Yûsuf b. Tašfin a perseverar en el camí de la justícia i el benestar constitueix, en certa mesura, un esbós de l'obra cabdal d'at-Turtûšî, que li atorgaria fama per tot el món islàmic, el *Sirâj al-mulûk* o *Llàntia dels prínceps*, on exposa els ideals de les classes urbanes il·lustrades sobre el que havia de ser la conducta del sobirà. ⁵⁰

Les regions orientals d'al-Àndalus foren incorporades progressivament a la *dawla* almoràvit entre 1092 (Dènia) i 1115 (Mallorca). El tòpic historiogràfic representa la implantació del nou poder com una ruptura amb les tradicions polítiques d'al-Àndalus, marcada per una pretesa «intolerància puritana» dels «integristes africans». Certament, a les ciutats s'instal·laren governadors saharians, però les institucions no canviaren. A Xàtiva, per exemple, es mantingué intacta l'afectació de les rendes d'una sèrie de botigues i béns immobles per a fer front a despeses públiques d'emergència i pagament de soldades que havia instituït l'emir taifa 'Abd al-'Azîz (1021-1061). ⁵¹ Igualment, la major part de l'aparell administratiu i del funcionariat juridicoreligiós continuà en mans d'homes de lletres andalusins. Els governadors intervenien en els nomenaments, però les classes educades locals seguien controlant les places. D'altra banda, és qüestionable la imatge de rigorisme religiós que sovint se'ls atribueix. La desaparició de les corts literàries de les taifes, observa Guichard, no es degué pròpiament a cap programa polític, sinó que fou un efecte lògic de la supressió dels centres de poder que les havien produït. De fet, un poeta tan mundanal com Ibn Khafâja d'Alzira estigué, des de 1105, al servei dels prínceps almoràvits tramesos a València. Una mostra major de l'absència de trastorns de l'ordre polític rau en el fet que l'administració judicial continués vinculada a les mateixes famílies d'abans; els Banû Jahhâf i els Banû 'Abd al-'Azîz de València, fins i tot, estengueren les seves magistratures als centres urbans menors de Cocentaina i Elx. ⁵²

Quan l'Estat almoràvit, sotragat per la revolta almohade al Magrib, s'enfonsava i ja no era capaç d'oferir cohesió política ni defensa militar a la població andalusina, aquestes mateixes famílies es posaren al front de rebel·lions i assumiren el poder local a diverses ciutats, com fou el cas del cadí Abû Marwân b. 'Abd al-'Azîz a València, en 1145. Aviat, però, l'autoritat fou lliurada a un prestigiós cap militar andalusí de la frontera de l'Ebre, Muhammad b. Mardaniš, probablement a causa de la desconfiança que a cadis, alfaquins i ulemes els provocava la progressió a al-Àndalus del moviment almohade, declaradament hostil als privilegis socials dels doctors de la llei. Mentre Tortosa (1148) i Lleida (1149) eren conquerides pels catalans i la nissaga almoràvit dels Banû Gâniya establia la seva pròpia sobirania a les illes (que duraria fins a 1203), Ibn Mardaniš construí un extens emirat al Xarq al-Àndalus, des de Llor-

ca fins a Peníscola, i aconseguí de mantenir-lo davant els almohades fins a la seva mort en 1172. Això fou possible, sobretot, gràcies a la protecció remunerada dels regnes del nord i al suport de mercenaris cristians pagats amb els impostos dels musulmans, cosa que li valgué el vilipendi i l'acusació de tirania per part d'alguns homes de lletres. Fora d'això, Ibn Mardaniš es mantingué com un poder de fet, evità tota forma de legitimació religiosa i observà unes relacions normals amb l'aparell juridicoreligiós que l'havia posat al capdavant de l'Estat.⁵³

Finalment, la incorporació de les regions orientals a la sobirania almohade tampoc no va comportar una veritable ruptura de l'ordre polític. Sens dubte, el moviment almohade s'inspirava en un programa de transformació radical dirigit particularment contra l'oligarquia juridicoreligiosa, la fiscalitat extralegal i el recurs a tropes infidels, però la seva consolidació com a Estat el portà a caure, a poc a poc, en els mateixos «vicis» denunciats originalment, de manera que la doctrina acabà per convertir-se en una formalitat. No hi hagué, doncs, grans canvis. L'Estat almohade necessitava agents del fisc, secretaris, cadis, inspectors de mercat i funcionaris preparats per a ocupar aquests llocs. No és d'estranyar, doncs, en el cas de València, que l'estructura estatal mardaniš i, fins i tot, la pròpia família de l'emir difunt s'integressin fàcilment al nou règim.⁵⁴

CONCLUSIONS

Les regions orientals d'al-Àndalus ocuparen una posició políticament perifèrica respecte a l'Estat omeia constituït a Còrdova, que sols aconseguí exercir sobre elles un control estable a partir de la proclamació del califat en 929. La formació i el desenvolupament de veritables nuclis urbans, amb la consegüent formació de xarxes comercials, la promoció d'arquitectures ostentoses i la proliferació d'activitats intel·lectuals i literàries, tingueren una causa estrictament política, en tant que resultat directe, sobtat, de la multiplicació de sobirania arran de l'esfondrament de l'Estat califal en 1009. Tanmateix una eclosió urbana tan immediata no haguera estat possible sense el procés de colonització i creació d'un nou ecosistema agrari protagonitzat, entre els segles VIII i IX, per grups tribals berbers i, en menor mesura, àrabs.

Els canvis freqüents de dinastia i règim que segueixen la fi del califat omeia no tenen una incidència forta en l'organització del cos social ni representen cap alteració de la naturalesa de l'ordre polític. La solidesa de l'aparell juridicoreligiós, sostingut en una classe educada de funcionaris i magistrats en la qual tendeixen a perpetuar-se certs llinatges, compensa la debilitat congènita d'uns poders dinàstics mancats de connexions estructurals amb la societat i permet la continuïtat institucional. El que no podrà contrarestar és la incapacitat d'aquests poders per a fer front a l'implacable avanç cristià. De fet, la resposta més eficient, quant a l'ús de les possibilitats a l'abast, la trobarem entre les estructures comunitàries camperoles,

és a dir, a les aljames, i particularment les del territori valencià. A diferència de les aljames de les illes —que serien destruïdes immediatament pels conqueridors—, aquestes comunitats s'havien fortificat sistemàticament després de la caiguda de la vall de l'Ebre, quan el país havia esdevingut frontera exposada a les periòdiques incursions i cavalcades cristianes. L'organització local, atomitzada, de la defensa oferí al rei i a l'aristocràcia catalanoaragonesa un problema més complex que el de derrotar un aparell estatal centralitzat. La resolució havia de passar per una multitud de negociacions que, al capdavant, constituïren la base de la permanència duradora d'una fracció important de població musulmana després de la conquesta.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] Una anècdota significativa pot il·lustrar adequadament aquest punt. No fa gaire, un dels grups anticatalanistes de la ciutat de València tractà de posar-se d'acord amb membres destacats de la comunitat islàmica local per tal de commemorar el mil·lenari del regne de València, que hauria començat a existir l'any 1009 arran de la caiguda del califat i l'aparició d'una autoritat regional (l'anomenada «taifa»), de manera que el regne instituït per Jaume I després de la conquesta de 1238 sols seria la prolongació d'una realitat «valenciana» anterior als catalans (i als aragonesos). Vegeu P. HUGUET. «Memoria històrica antes de Jaume I». *Las Provincias*, 14 de febrer de 2009 [en línia]: <<http://www.lasprovincias.es/valencia/20090214/cultura/memoria-historica-antes-jaume-20090214.html>>
- [2] Sobre aquest particular, vegeu J. MORSEL. *L'Histoire (du Moyen Âge) est un sport de combat... Réflexions sur les finalités de l'Histoire du Moyen Âge destinées à une société dans laquelle même les étudiants d'Histoire s'interrogent*. LAMOP, París 2007 [en línia]: <<http://lamop.univ-paris1.fr/lamop/LAMOP/JosephMORSEL/index.htm>>
- [3] Observacions fonamentals de M. BARCELÓ. «Negre i roig. Els contextos historiogràfics per a l'estudi de la societat andalusina de Menorca i la seva destrucció». A: M. BARCELÓ i F. RETAMERO (ed.). *Els barrancs tancats. L'ordre pagès al sud de Menorca en època andalusina (segles X-XIII)*. Institut Menorquí d'Estudis, Maó 2005, p. 13-50.
- [4] IBN HAYYÂN. *Crònica de los emires Alhakam I y 'Abdarrahman II entre los años 796 y 847 (Almuqtabis II-1)*. Traducció de M. A. MAKKÎ i F. CORRIENTE. Instituto de Estudios Islámicos y del Oriente Próximo, Saragossa 2001; IBN 'Amira, *Kitâb Târîh Mayûrqa. Crònica àrab de la conquesta de Mallorca*. Traducció de N. ROSER i G. ROSSELLÓ. Presidència de les Illes Balears i Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca 2008.
- [5] La traducció (parcial) més recent: IBN 'Idârî. *La caída del Califato de Córdoba y los Reyes de Taifas (Al-Bayân al-mugrib)*. Traducció de F. MAÍLLO. Universidad de Salamanca, Salamanca 1993.
- [6] Les referències a les edicions i les traduccions de les fonts àrabs que forneixen notícies sobre el Xarq al-Àndalus po-

- den trobar-se fàcilment a P. GUICHARD. *Les musulmans de Valence et la Reconquête (XIe-XIIIe siècles)*. Institut Français de Damas, Damasc 1990-1991, vol. I, p. 32-41; M. BARCELÓ (coord.). *Musulmans i Catalunya*. Empúries, Barcelona 1999, p. 143-146. Cal fer esment, també, de les traduccions de fragments textuals publicades per J. M. MILLÀS. *Textos dels historiadors àrabs referents a la Catalunya Carolíngia*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1987; D. BRAMON. *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 al 1010*. Eumo i Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2000.
- [7] X. BALLESTÍN. «Prosopografia dels *fuqahâ'* i *'ulamâ'* de la zona oriental del *al-ṭagr al-a'la'*: Balagà, Làrida, Turtûša». *Estudios Onomástico-biográficos de al-Andalus*, núm. VI (1994), p. 55-119.
- [8] Al País Valencià, Carme Barceló ha catalogat cinquanta-cinc inscripcions àrabs de caràcter monumental, totes dels segles X-XIII, quaranta-cinc de les quals tenen un caràcter funerari, com també la gran majoria de les trentaset catalogades en 1975 a les Illes Balears i la totalitat de les sis noves làpides trobades recentment a la comarca valenciana del Comtat: C. BARCELÓ. *La escritura árabe en el País Valenciano. Inscripciones monumentales*. Universitat de València, València 1998, 2 v.; G. ROSSELLÓ. «Corpus balear de epigrafia árabe». *Mayûrqa*, núm. 13 (1975), p. 5-68; V. MARTÍNEZ ENAMORADO. «Inscripciones árabes del Comtat». *Els musulmans al Comtat*. Centre d'Estudis Contestans, Cocentaina 2007.
- [9] L'obra original consta de dotze volums, editats a Rabat en 1981. A tall de guia o catàleg, cal fer servir la selecció de registres a cura de V. LAGARDÈRE. *Histoire et société en occident musulman au Moyen Âge. Analyse du Mi'yâr d'al-Wanšarisî*. Casa de Velázquez, CSIC, Madrid 1995. Sols hi trobem tres juristes de València (segles X-XII), un de Dénia (segle XI), un de Xàtiva (segle XI) i un d'Oriola (segle XII), amb una sola fàtua cada un, a banda d'unes poques referències a afers localitzats a la regió oriental d'al-Àndalus.
- [10] GUICHARD. *Les musulmans...*, vol. I, p. 42-51 i 223-240; vol. II, p. 259-274.
- [11] Aquesta mena d'estudis s'han desenvolupat especialment a Mallorca: A. POVEDA. «Introducción al estudio de la toponimia árabe-musulmana de Mayûrqa según la documentación de los archivos de Ciudad de Mallorca». *Awrâq*, núm. 3 (1980), p. 75-101; M. BARCELÓ. *Sobre Mayûrqa*. Museu de Mallorca, Palma de Mallorca 1984; G. ROSSELLÓ, *Mallorca musulmana*. Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca 2007.
- [12] Més enllà de reports i relacions breus, entre les majors publicacions d'excavacions, podem citar les de I. LÓPEZ et al. *Troballes arqueològiques al Palau de les Corts*. Corts Valencianes, València 1994; J. A. GISBERT, V. BURGUERA i J. BOLUFER. *La cerámica de Daniya (Dénia). Alfares y ajuares domésticos de los siglos XII-XIII*. Ministerio de Cultura, Madrid 1992; R. AZUAR (coord.). *El ribât califal. Excavaciones e investigaciones*. Casa de Velázquez, Madrid 2004, col. I. «Fouilles de la Râbita de Guardamar», núm. 1.
- [13] A. BAZZANA, P. CRESSIER i P. GUICHARD. *Les châteaux ruraux d'al-Andalus. Histoire et archéologie des husûn du sud-est de l'Espagne*. Casa de Velázquez, Madrid 1988; A. BAZZANA. *Maisons d'al-Andalus. Habitat médiéval et structures du peuplement dans l'Espagne Orientale*. Casa de Velázquez, Madrid 1992, 2 v.; A. BAZZANA i P. GUICHARD. «Pour une "archéologie extensive"». A: *Histoire et archéologie de l'habitat médiéval. Cinq ans de recherches dans le domaine méditerranéen et la France du centre-est*. Université de Lyon 2 i EHESS, Lió, 1986, p. 175-184; J. TORRÓ, «Fortificaciones en Yibâl Balansiya. Una propuesta de secuencia». A: A. MALPICA (ed.). *Castillos y territorio en al-Andalus*. Athos-Pérgamos, Granada 1998, p. 385-418.
- [14] M. BARCELÓ, H. KIRCHNER i C. NAVARRO. *El agua que no duerme. Fundamentos de la arqueología hidráulica andalusí*. El legado andalusí, Granada 1996; M. BARCELÓ et al. *The Design of Irrigation Systems in al-Andalus*. Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona 1998.
- [15] C. DOMÉNECH. *Dinares, dirhemes y feluses. Circulación monetaria islámica en el País Valenciano*. Universidad de Alicante, Alacant 2003; C. DOMÉNECH. «Un tesoro de la taifa de Alpuente». A: *Actas XI Congreso Nacional de Numismática*. Real Casa de la Moneda, Madrid 2003, p. 243-255; F. RETAMERO. *Moneda i monedes àrabs a l'illa d'Eivissa*. Govern Balear, Eivissa 1995; B. MOLL. «Contribució a l'estudi de la circulació monetària a la Menorca musulmana». *Acta Numismàtica*, núm. 26 (1996), p. 81-138; F. RETAMERO i B. MOLL. «Moneda y madina. El caso de Madina Manûrqa». A: M. A. GINÉS (ed.). *La arqueología medieval en la arqueología*. Alhulia, Granada p. 205-239; A. M. BALAGUER. «Troballes i circulació monetària. Corpus de les troballes de moneda àrab a Catalunya (segles VIII-XIII)». *Acta Numismàtica*, núm. 20 (1990), p. 83-109.
- [16] Vegeu l'excel·lent síntesi de X. BALLESTÍN. *Una nissaga de poder viatgera i inquieta: els Omeies de Damasc a Còrdova*. Universitat de Barcelona, Barcelona 2004.
- [17] P. GUICHARD. «Le peuplement de la région de Valence aux deux premiers siècles de la domination musulmane». *Mélanges de la Casa de Velázquez*, núm. 5 (1969). Noves informacions al text d'Ibn Hayyân citat a la nota 4.
- [18] P. GUICHARD. «Els "berbers de València" i la delimitació del País Valencià a l'Alta Edat Mitjana». *Afers*, núm. 7 (1988-1989), p. 69-86.
- [19] X. BALLESTÍN. «L'anomenada frontera superior d'al-Àndalus: *at-ṭagr al-a'la'* i la resistència a la instauració de la *dawla* dels Banû Marwân». A: BARCELÓ (coord.), *Musulmans...*, p. 61-76; P. GUICHARD. «Les débuts de la piraterie andalouse en Méditerranée Occidentale (798-813)». *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée*, núm. 35 (1973), p. 55-73; P. GUICHARD. «Toponymie et histoire de Valence à l'époque musulmane: un chef berber valencien à la conquête de la Sicile». A: *Primer Congreso de Historia del País Valenciano*. Universitat de València, València 1980, vol. II, p. 399-409.
- [20] P. GUICHARD. «L'intégration des Baléares au pouvoir omeyyade de Cordoue». A: *Les illes orientals d'al-Andalus. V Jornades d'Estudis Històrics Locals*. Institut d'Estudis Balears, Palma de Mallorca 1987, p. 55-71.

- [21] Contràriament a BALLESTÍN. «L'anomenada frontera...», *op. cit.*, E. MANZANO. *La frontera de al-Andalus en época de los Omeyas*. CSIC, Madrid 1991, p. 340-343, opina que Tortosa sembla haver mantingut normalment uns vincles estrets amb el poder omeia.
- [22] P. GUICHARD. «Les zones littorales de la région orientale d'al-Andalus aux VIIIe-XIe siècles». A: J. M. MARTIN (ed.). *Castrum 7. Zones cotières littorales dans le monde méditerranéen au Moyen Âge: défense, peuplement, mise en valeur*. École Française de Rome i Casa de Velázquez, Roma i Madrid 2001, p. 273-290; P. GUICHARD. «Villes et campagnes aux premiers siècles de l'Islam dans le Sharq al-Andalus». A: Ph. SÉNAC (ed.). *Villa II. Villes et campagnes de Tarraconaise et d'al-Andalus: la transition*. CNRS, Université de Toulouse-Le Mirail, Tolosa de Llenguadoc 2007, p. 263-273. Sobre València, vegeu J. MARTÍ i J. PASCUAL. «El desarrollo urbano de Madīna Balansiya hasta el final del califato». A: L. CARA (ed.). *Ciudad y territorio en al-Andalus*. Athos-Pérgamos, Granada 2000, p. 500-536; sobre Alacant: S. GUTIÉRREZ. *La cora de Tudmir, de la Antigüedad tardía al mundo islámico. Poblamiento y cultura material*. Casa de Velázquez, Madrid 1996, p. 237-243; sobre Dénia: R. AZUAR. *Denia islámica. Arqueología y poblamiento*. Instituto de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant 1989, p. 25-63. Referències relatives als lletrats de Tortosa a BALLESTÍN, «Prosopografía dels fuqahâ...», *op. cit.*
- [23] MARTÍ i PASCUAL. «El desarrollo urbano...», *op. cit.*; P. GUICHARD. «Qasr et ville à Valence et à Murcie à l'époque musulmane». A: P. CRESSIER (ed.). *Le château et la ville. Espaces et réseaux*. Casa de Velázquez, Madrid 2008, p. 261-268; GUICHARD. *Les musulmans...*, vol. II, p. 318.
- [24] J. LIROLA. *El poder naval de al-Andalus en la época del califato omeya*. Universidad de Granada, Granada 1993, p. 242-243; X. BALLESTÍN. «De la instauració de la hilâfa dels Banû Marwân —317 H/929 dC— als Mulûk at-tawâ'if». A: M. BARCELÓ (coord.). *Musulmans...*, p. 79-91; M. M. RIERA. *Evolució urbana i topografia de Madīna Mayûrqa*. Ajuntament de Palma de Mallorca, Palma de Mallorca 1993, p. 27-38.
- [25] GUICHARD. «Le peuplement...», *op. cit.*; P. GUICHARD. *Al-Andalus. Estructura antropológica de una sociedad islámica en occidente*. Barral, Barcelona 1976, p. 365-485; GUICHARD. *Les musulmans...*, vol. I, p. 171-190, doc. 28-35; M. BARCELÓ. «Assaig d'identificació del rastre dels assentaments de la immigració berber més primerenca». A: M. BARCELÓ (ed.). *El curs de les aigües. Treballs sobre els pagesos de Yâbisa (290-6333 H/902-1235 dC)*. Consell Insular, Eivissa 1997, p. 9-28; BARCELÓ. *Sobre Mayûrqa*.
- [26] M. BARCELÓ. «Immigration berbère et établissements paysans à Ibiza (902-1235). À la recherche de la logique de la construction d'une nouvelle société». A: MARTIN (ed.). *Castrum 7...*, p. 291-321; M. BARCELÓ i H. KIRCHNER. «Husûn et établissements arabo-berbères de la frontière supérieure (zone de l'actuelle Catalogne) d'al-Andalus». A: J. M. POISSON (ed.). *Castrum 4. Frontière et peuplement dans le monde méditerranéen au Moyen Âge*. École Française de Rome i Casa de Velázquez, Roma i Madrid 1992, p. 61-73; F. HERNÁNDEZ. «San Carlos de la Rápita = Cascallo». *Al-Andalus*, núm. 4 (1936-1939), p. 320-332.
- [27] M. BARCELÓ. «Assaig d'identificació...», *op. cit.*; BARCELÓ. «Immigration berbère...», *op. cit.*
- [28] GUICHARD, *Al-Andalus...*, p. 48-140.
- [29] M. BARCELÓ. «Un estudio sobre la estructura fiscal y procedimientos contables del emirato Omeya de Córdoba (138-300/755-912) y del califato (300-366/912-976)». *Acta Mediaevalia*, núm. 5-6 (1984-1985), p. 45-72.
- [30] Vet ací una de les crítiques que mereix l'estudi clàssic de R. W. BULLIET. *Conversion to Islam in the Medieval Period. An Essay in Quantitative History*. Harvard University Press, Cambridge i Londres 1979, que, això no obstant, constitueix encara l'anàlisi més rigorosa del problema.
- [31] P. GUICHARD. «Els mossàrabs de València i d'al-Àndalus. Entre la història i el mite». *Afers*, núm. 61 (2008), p. 581-597; C. BARCELÓ. «Mossàrabs de València i "llengua mossàrab"». *Caplletra*, núm. 20 (1996), p. 183-206; E. GUINOT. *Els fundadors del regne de València. Repoblament, antroponímia i llengua a la València medieval*. Eliseu Climent, València 1999, vol. I, p. 57-75.
- [32] Cal fer esment de l'excepció d'Elx, a la cora de Tudmir, seu episcopal els segles IX i X, però que no té continuïtat posterior.
- [33] C. AILLET. *Les Mozarabes. Christianisme, islamisation et arabisation en péninsule ibérique (IXe-XIIe siècle)*. Casa de Velázquez, Madrid 2010; M. DE EPALZA. «Falta de obispos y conversión al Islam de los cristianos de al-Andalus». *Al-Qantara*, núm. 15 (1994), p. 385-400.
- [34] J. TORRÓ. «Mossàrabs en temps de conquesta. Observacions historiogràfiques». *Caplletra*, núm. 51 (2011), p. 1-24.
- [35] A. M. WATSON. *Innovaciones en la agricultura en los primeros tiempos del mundo islámico*. Universidad de Granada, Granada 1998; Th. F. GLICK. «Sistemas agrícolas islámicos de Xarq al-Àndalus». A: E. GIRALT (dir.). *Història agrària dels Països Catalans*. Fundació Catalana de la Recerca, Barcelona 2004, vol. 2, p. 48-55.
- [36] La bibliografia és molt extensa; el que segueix és sols una tria orientativa: M. BARCELÓ. «Aigua i assentaments andalusins entre Xerta i Amposta (s. VI/XII)». A: *II Congreso de Arqueología Medieval Española*. Comunidad de Madrid, Madrid 1987, vol. II, p. 413-420; H. KIRCHNER. *La construcció de l'espai pagès a Mayûrqa: les valls de Bunyola, Orient, Coanegra i Alaró*. Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca 1997; BARCELÓ (ed.). *El curs de les aigües...*; BARCELÓ i RETAMERO (ed.). *Els barrancs tancats...*; J. TORRÓ. «Vall de Laguar. Asentamientos, terrazas de cultivo e irrigación en las montañas del Šarq al-Andalus: un estudio local». *Recerques del Museu d'Alcoi*, núm. 16 (2007), p. 151-182; E. SITJES. «Inventario y tipología de sistemas hidráulicos de al-Andalus». *Arqueología Espacial*, núm. 26 (2006), p. 263-291; Th. F. GLICK i H. KIRCHNER. «Hydraulic systems and technologies of Islamic Spain: history and archaeology». A: P. SQUATRITI (ed.). *Working with Water in Medieval Europe. Technology and Resource-Use*.

- Brill, Leiden 2000, p. 267-329. Vegeu, també, les referències citades a la nota 14.
- [37] Excel·lents reflexions de F. RETAMERO. «La sombra alargada de Wittfogel. Irrigación y poder en al-Andalus». A: M. MARÍN (ed.). *Al-Andalus/España. Historiografía en contraste. Siglos XVII-XXI*. Casa de Velázquez, Madrid 2009, p. 263-298. Cal tenir en compte, també, l'estudi pioner de Th. F. GLICK. *Irrigation and Society in Medieval Valencia*. Harvard University Press, Cambridge 1970; i el més recent (però menys ambiciós en el pla teòric) d'A. BAZZANA i J. DE MEULEMEESTER. *La noria, l'aubergine et le fellah. Archéologie des spaces irrigués dans l'occident musulman médiéval (9e-15e siècles)*. Ghent University, Gant 2009.
- [38] GLICK, *Irrigation and Society...*; E. GUINOT. «La construcció d'un paisatge medieval irrigat: l'horta de la ciutat de València». A: *Natura i desenvolupament. El medi ambient a l'Edat Mitjana*. Pagès Editors, Lleida 2007, p. 191-220; E. GUINOT. «El paisaje de la Huerta de Valencia. Elementos de interpretación de su morfología espacial de origen medieval». A: *Historia de la ciudad. Vol. V. Tradición y progreso*. Icaro, Col·legi Territorial d'Arquitectes de València i Universitat Politècnica de València, València 2008, p. 116-129; F. ESQUILACHE. «L'evolució del paisatge agrari andalusí i feudal de les grans hortes fluvials. Les séquies de Quart i del Comuner d'Aldaia a l'horta de València». *Recerques*, núm. 61 (en premsa).
- [39] B. ARNAU i J. MARTÍ. «Aigua i desenvolupament urbà a madīna Balansiya (València). L'excavació d'un molí hidràulic de l'època califal». A: Th. F. GLICK, E. GUINOT i L. P. MARTÍNEZ (ed.). *Els molins hidràulics valencians. Tecnologia, història i context social*. Institució Alfons el Magnànim, València 2000, p. 165-192.
- [40] M. BARCELÓ. *El sol que salió por occidente. Estudios sobre el Estado omeya en al-Andalus*. Publicacions de la Universitat de València, València 2010.
- [41] X. BALLESTÍN. *Almansor: l'exercici del poder a l'Occident musulmà medieval*. Universitat de Barcelona, Barcelona 2004; X. BALLESTÍN. *Al-Mansur y la dawla 'amiriya. Una dinàmica de poder y legitimidad en el occidente musulmán medieval*. Universitat de Barcelona, Barcelona 2004.
- [42] BARCELÓ. *El sol...*, p. 213-218.
- [43] P. GUICHARD i B. SORAVIA. *Los reinos de taifas. Fragmentación política y esplendor cultural*. Sarriá, Màlaga 2005; M. J. RUBIERA. *La taifa de Denia*. Instituto Juan Gil-Albert, Alacant 1985.
- [44] GUICHARD. *Les musulmans...*, vol. II, p. 300-310; F. CLÉMENT. *Pouvoir et légitimité en Espagne musulmane à l'époque des taifas (v^e/xie siècle): l'imam fictif*. L'Harmattan, París 1997; F. RETAMERO. «La formalización del poder en las monedas de los mulūk de Denia (siglo v H/XI dC)». *Al-Qantara*, núm. XXVII-2 (2006), p. 417-445.
- [45] A. L. DE PRÉMARE i P. GUICHARD. «Croissance urbaine et société rurale à Valence au début de l'époque des royaumes de taifas (xie siècle de J.-C.). Traduction et commentaire d'un texte d'Ibn Hayyān». *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée*, núm. 31-1 (1981), p. 15-29; GUICHARD. *Les musulmans...*, vol. II, p. 374-387.
- [46] GUICHARD. *Les musulmans...*, vol. II, p. 256-258.
- [47] M. BARCELÓ. «Rodes que giren en el foc de l'infern», o per a què servia la moneda dels taifes». *Gaceta Numismática*, núm. 105-106 (1992), p. 15-23, reeditat a BARCELÓ. *El sol...*, p. 205-212; F. RETAMERO. *La continua il·lusió del moviment perpetu. La moneda dels reges, dels mulūk i dels seniores (segles VI-XI)*. Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra 2000.
- [48] A. M. BALAGUER. *Del mancús a la dobla. Or i paries d'Hispania*. Asociación Numismática Española i Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, Barcelona 1993.
- [49] Una revisió recent a R. MESSIER. *The Almoravids and the Meanings of Jihad*. Praeger, Santa Barbara 2010.
- [50] BALLESTÍN. «Prosopografía dels fuqahā'...», *op. cit.*; M. J. VIGUERA. «Las cartas de al-Gazālī y al-Turtūšī al soberano almorávid Yūsuf b. Tāšufīn». *Al-Andalus*, núm. XLII (1977), p. 341-374; M. ALARCÓN (trad.). *Lámpara de los príncipes por Abubéquer de Tortosa*. Instituto de Valencia de Don Juan, Madrid 1930, 2 v.
- [51] LAGARDÈRE. *Histoire et société...*, p. 181.
- [52] GUICHARD. *Les musulmans...*, vol. I, p. 81-86; R. EL HOUR. *La administración judicial almorávide en al-Andalus. Élités, negociaciones, enfrentamientos*. Academia Scientiarum Fenica, Hèlsinki 2006, p. 95-119.
- [53] GUICHARD. *Les musulmans...*, vol. I, p. 101-124; vol. II, p. 305-357.
- [54] GUICHARD. *Les musulmans...*, vol. I, p. 125-138; vol. II, p. 331-346; M. J. VIGUERA. «Las reacciones de los andalusíes ante los almohades». A: P. CRESSIER, M. FIERRO i L. MOLINA (ed.). *Los almohades: problemas y perspectivas*. Vol. II. CSIC, Madrid 2005, p. 705-735; M. FIERRO. «Doctrina y práctica jurídicas bajo los almohades». A: CRESSIER, FIERRO i MOLINA (ed.). *Los almohades...*, vol. II, p. 895-935.

NOTA BIOGRÀFICA

Josep Torró és professor titular d'història medieval a la Universitat de València. Ha publicat els llibres *Poblament i espai rural. Transformacions històriques* (1990), *La formació d'un espai feudal. Alcoi de 1245 a 1305* (1992), *El naixement d'una colònia. Dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)* (1a ed. 1999, 2a ed. 2006) i *Llibre de la Cort del Justícia de Cocentaina (1269-1295)* (2009, 2 v.). Ha editat, amb E. Guinot, els reculls sobre *Repartiments a la Corona d'Aragó (segles XII-XIII)* (2007) i *Hidràulica agrària y sociedad feudal. Técnicas, prácticas, espacios* (2012).